

Dr NEMANJA DEVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
nemanjadevic4@gmail.com

UDK 821.163.41.09-31 Тосић Д.
94:32.019.52(497.11)"1939/1945"

originalan naučni rad / original scientific paper
primljeno / received: 23. 3. 2022.
prihvaćeno / accepted: 25. 5. 2022.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.2.dev.383-404>

ISTORIJSKO U ROMANU DOBRICE ĆOSIĆA „DALEKO JE SUNCE“

APSTRAKT: *Roman Dobrice Ćosića „Daleko je sunce“ iz 1951. godine bio je u više navrata predmet stručnog interesovanja teoretičara književnosti, lingvista i književnih kritičara, ali istorijski motivi koji se javljaju u njemu, iako vrlo značajni za sagledavanje rata i revolucije, nisu prošli kroz naučnu valorizaciju. Kroz ispitivanje odnosa istorijske podloge i književne fikcije, istraživanje političkih problema koje je otvorilo objavljivanje ovog romana, kao i kroz detaljniju analizu njegovih istorijskih motiva i ideja, ovaj rad nastoji da prikaže kako su teme rata i revolucije nalazile svoje mesto u književnosti i umetnosti, te kakav je bio njihov uticaj na stvaranje istorijske svesti. Stoga, analiza istorijskog u romanu „Daleko je sunce“ može poslužiti i kao model za istraživanje složenih procesa, (posle)ratne propagande, konstrukcije događaja i uloge koju je književnost imala u formiranju slike o Drugom svetskom ratu i njegovim posledicama u srpskom društvu.*

KLJUČNE REČI: Dobrica Ćosić, književnost, revolucija, partizanski pokret, građanski rat

„U umetnosti nije redak slučaj da se u nekoj pesmi (...), noveli, romanu ili muzičkoj kompoziciji nalazi jedno shvatanje ove ili one istorijske pojave, istorijskog događaja, istorijskog razdoblja. Istorijsko se mnogo puta i na različite načine može naći i u umetničkim delima, odnosno, podstreci koje istorija pruža umetnicima su mnogobrojni“, ocena je Andreja Mitrovića u analizi romana Tomasa Mana *Istorijsko u Čarobnom bregu*, delu koje je u domaćoj istoriografiji postavilo temelj za posmatranje istorijskih sadržaja u književnim delima.¹

Na primeru rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. uočava se da su ratne teme piscima dale mnoštvo ideja i materijala za književnu obradu; nagle

¹ Andrej Mitrović, *Istorijsko u Čarobnom bregu: pokušaj interdisciplinarnog ogleđa* (Beograd: Kolarčev narodni univerzitet, 1977), 22. Više o metodološkom pristupu ovom problemu i kod: Edward W. Said, *Culture and Imperialism* (New York: Vintage Books, 1993); Claire Addison, *Where Flaubert lies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

promene i rušenje društvenih normi, preispitivanje univerzalnih vrednosti i odnosa, izobličavanje ličnosti kroz podvig ili žrtvu u oslobodilačkom ratu, brojni zločini unutar istog nacionalnog korpusa – sve su to bili motivi koji su u periodu obnove i (re)konstrukcije sećanja doveli do uspostavljanja više misaone i stvaralačke projekcije kulturnih poslanika. Nekada je to bio strateški projekat KPJ da se na najjednostavniji način utiče na formiranje istorijske svesti dolazećih generacija, u nekim su se primerima istorijski kontroverzne teme pak prelivale u sferu umetnosti, gde su lakše mogle da opstanu pod izgovorom da se radi o fikciji i umetničkoj slobodi.² Ali, mogu li se književni motivi, ma kakvu istorijsku podlogu imali, koristiti u naučnim tumačenjima i kao istorijski izvori? Kako tumači Kosta Nikolić, književno delo satkano od istorijskih motiva sadrži dve ravni: samim tim što je umetničko ono je i *slobodno*, fleksibilno u tumačenjima, ali kako je posvećeno istoriji ono je i *obavezno*, ne sme da zanemari činjenicu da je istorijski ambijent ispunjen okolnostima stvarnog života, sa živim ljudima koji su postojali u realnom svetu.³

Ujedno, takvo delo nosi i motive i ideje vremena u kome je nastalo. Zato književnost i historiografija nisu nužno suprotstavljene, već u oceni jedne epohe mogu i da se međusobno prožimaju i dopunjuju. U srpskom iskustvu se pokazalo da naučna historiografija pokatkad ostaje čak i inferiorna u odnosu na književnost. Jednostavna objašnjenja, slikoviti prikazi i crno-bele slike odnosili su prevagu nad složenim analizama procesa dugog trajanja. Istorijsku svest o najosetljivijim temama – o smislu i posledicama stvaranja Jugoslavije, građanskom ratu, partijskim „levim skretanjima“, međunacionalnim odnosima i genocidu nad srpskim narodom u NDH – u Drugoj Jugoslaviji nisu kreirali istoričari, već pisci i književnici.⁴

U kritičkoj oceni partizanskog pokreta već od ranih 50-ih godina 20. veka, književnici (Branko Ćopić, Mihailo Lalić, Dobrica Ćosić, Oskar Davičo) značajno su prednjačili u odnosu na istoričare. Umetnički senzibilitet im je omogućio da bolje nego drugi osećaju i razumeju duh svoje epohe i istaknu karakteristične momente,⁵ dok ih je pripadnost partiji i učešće u ratu štitilo od represivne vlasti. Može li se, primera radi, zamisliti i jedno historiografsko delo objavljeno tokom 1950-ih koje govori o drami građanskog rata, na način na koji je to Ćopić 1957. izveo u romanu *Gluvi baruti*? Bez sumnje, ličnosti i događaji koje je pisac prikazao mogli su da budu uzeti i kao važan izvor za proučavanje „levih skretanja“ i revolucionarnog terora u Bosni i Hercegovini, koji su u historiografiji tada još uvek predstavljali tabu temu. Isto tako, roman *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića, pisan neposredno po završetku Drugog svetskog rata rukom nekadašnjeg partizanskog komandanta i svedoka brojnih značajnih istorijskih događaja,

² Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945–1970. i njena istorija* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 274; Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945–1991. Glavni tokovi* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2012), 108.

³ K. Nikolić, *n. d.*, XII.

⁴ *Isto*, 104.

⁵ Goran Miloradović, „Istorijsko u romanu *Radecki marš* Jozefa Rota“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, sv. 2–3, (1997), 242.

po svojoj formi i sadržini može biti značajan kao istorijski izvor za proučavanje rata i revolucije u Srbiji. Ovo književno delo ispunjeno je osvrtima na autentične događaje iz ratnog perioda, aluzijama na istorijske ličnosti, ali i naknadnim preispitivanjima i etičkim rastrzanostima revolucionara, oblikovanjem događaja u skladu sa zamišljenom *epopejom NOB-a*. „Spletano od autobiografskog i neautobiografskog, od doživljenog i promišljenog, ova dva sadržaja su međusobno čvrsto srasla, ali se mogu i razlučiti“, zapisao je A. Mitrović u analizi dela Tomasa Mana. Isto bi se moglo reći i za druga književna dela u kojima savremenici govore kako o lično proživljenom, tako i o duhu svoje epohe.⁶ Tim kriterijumom ćemo, konačno i u ovom radu, vrednovati iznete političke ideje i istorijske sadržaje u romanu *Daleko je sunce*. Nastojaćemo da prepoznamo i razdvojimo istorijsko od mitskog, faktografski utvrđeno i proverljivo od književnog i fiktivnog, alegorijsko od izmašanog. Na kraju, služeći se naučnim metodama, i pokušati da utvrdimo da li se ovo delo može tumačiti samo sa pozicija književnosti i umetnosti, ili je u određenoj meri predstavljalo i prostor za iskazivanje ideološko-političkih ideja Dobrice Ćosića iz ranih 50-ih godina prošlog veka, pa stoga može biti značajnije i za historiografiju.

Roman i njegov autor

Dobrosav (Dobrica) Ćosić, rođen 1922. u Velikoj Drenovi kod Trstenika, predratni član SKOJ-a i saradnik partizanskog pokreta od 1941, a od februara 1943. i pripadnik Rasinskog NOP odreda, brzo je napredovao u partijskoj hijerarhiji. Obrazovan i politički potkovan, Ćosić je najpre bio angažovan kao politički radnik na terenu, da bi u proleće iste godine odlukom okružnog partijskog rukovodstva (OK KPJ Kruševac) imenovan i za političkog komesara odreda.⁷ U jesen 1943. pri OK KPJ angažovan je na sektoru agitacije i propagande, da bi ubrzo dobio i zadatak da napiše prve tekstove za centralna komunistička glasila – *Glas i Mladi borac*. Interesantno je da su tekstovi u oba glasila za temu imali građanski rat i obračun sa „unutrašnjim neprijateljem“. „Na stolu nered od punih tanjira masnih jela i mesa. Jede se uz psovku i grabljenje boljih komada. (...) 'Je li gazdarice, zašto nema gibanice?'; „'Ionako nas Hrvati utreše. Ali daće Bog, otići ću ja sa mojom kamom u Zagreb' – razveza komandant“; „Treba da se zakolje Miša, Jove Rašića brat, jer je Jova otišao u partizane. On je mlad, ne znam da li ima šesnajest, ali mi imamo zadatak da utremo partizansko seme! Oni su protiv nas i kralja. E neće im ni u kolevci ostati ništa živo!“; „Odjekuje njihova pesma: 'Ravnu goru pritisnulo cveće, zaklaćemo ko sa Dražom neće'. Nedaleko od njih čuli su se prigušeni, promukli jauci majke koja trčaše ka Moravi“ – to su bili motivi izneti u prvim tekstovima, koji će se i kasnije često ponavljati kod Ćosića, a koji su za zadatak imali satanizaciju konkurentskog, monarhističkog oslobodilačkog pokreta.⁸

⁶ A. Mitrović, *n. d.*, 32.

⁷ Radovan Popović, *Vreme pisca* (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 9.

⁸ „Iz carstva kame“, *Mladi borac*, april 1944.

Ideološka doslednost i literarni talenat bili su, s druge strane, preporuka da mladi Ćosić već naredne godine uđe u redakciju *Mladog borca*, a potom i u agitprop Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju. Na tim funkcijama i uposlen u tom sektoru, sačekao je i partizansku pobjedu i završetak rata u zemlji.⁹ Njegov uspon trajao je i nakon 1945; prešao je najpre u agitprop CK KPS, potom postao republički i savezni poslanik. Preselio se u Beograd, postajući deo partijskog establišmenta, i to više ne samo u lokalnim ili regionalnim okvirima. Paralelno, kroz govore i nastupe, tekstove i brošure, „brusio“ je svoj publicistički i književni talenat. „Ja sam čovek koga je najbukvalnije rodio komunistički pokret... čitava moja intelektualna osnova uslovljena je komunističkim opredeljenjem, Skojem, partijom, ratom, revolucijom“, priznaće sam nešto kasnije.¹⁰

„Od 1945. do 1950. godine Ćosićeva vera u novo društvo je nepomućena. On sa zanosom piše o izgradnji komunističkog društva i Titovom vođstvu“, zaključuje Zoran Avramović, koji je detaljnije proučavao anticipiranje političkih ideja Dobrice Ćosića.¹¹ Ipak, prve posleratne godine prolazile su kod komunističara ne samo u znaku pobjede, već su donosile i brojna iskušenja i preispitivanja. Masovna streljanja političkih neistomišljenika, otuđenje političkih rukovodilaca i pojava „crvene buržoazije“, nagla i grubo sprovedena kolektivizacija na selu, a posebno sukob sa Sovjetskim Savezom od 1948. donosili su preispitivanja i razočarenja za mnoge revolucionare-idealiste. Raskid sa Staljinom značio je i svojevrsne unutarpartijske obračune, koji su za zloslutni simbol dobili Goli otok, logor namenjen za poraženu rusofilsku i staljinističku manjinu. U isto vreme, lojalni Josipu Brozu nastojali su da partizansku borbu i pobjedu u Jugoslaviji, neodvojivu od ratnog angažovanja SSSR-a, prikažu kao nezavisnu, *autentičnu revoluciju*. Pored 170 narodnih heroja, boraca i rukovodilaca nagrađenih ovim ordenom i zvanjem preuzetim iz SSSR-a 1942–1946, u drugom talasu 1949–1953. proglašeno ih je još 1.141; bilo je jasno da je samostalna revolucija morala da ima i veći broj svojih junaka. U Srbiji je broj narodnih heroja proglašanih pre i posle 1949. stajao u odnosu 85 : 15.¹² U propagandi, pre svega u pisanoj reči, uzdizali su se čistota i nepogrešivost partizanskih boraca. Upravo ta težnja predstavljala je i osnovni motiv za nastanak romana sa sadržinom kakvu je imao *Daleko je sunce*, a koji je objavljen za Dan ustanka Srbije, 7. jula 1951. u izdanju *Prosvete*. O tome, kao i o drugim motivima koji su ga vodili, 1960-ih jasno je pisao i sam autor knjige: „Ta 1948. zaiskala je od komunističara vrlo složeno idejno i moralno angažovanje. Moj bunt i gnev na Staljina i staljinizam zbog obezvređivanja Narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije osmišljavali su se u odluku: napisati knjigu o partizanskim borenjima i paćenjima, svedočiti revoluciju, ostaviti nešto zapisano o svom vremenu i svojoj generaciji, obnoviti pred savremenicima i aktuelnom učiniti našu nacio-

⁹ Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce* (Beograd: Prosveta–Svetlost, 1966), 377.

¹⁰ Zoran Avramović, *Dobrica Ćosić i politika* (Novi Sad: Pravoslavna reč, 2021), 303.

¹¹ *Isto*, 366.

¹² *Narodni heroji Jugoslavije* (Beograd: Narodna knjiga–Partizanska knjiga, 1975), tom 1, 593–594.

nalnu istorijsku dilemu: ima li smisla boriti se za slobodu po svaku cenu? Porazen svojim slabim pričama, verujući da je životna istina toliko snažna i toliko značajna da nikakve umetničke transpozicije i estetske dimenzije ne mogu doprineti njenoj trajnosti i dejstvu na ljude, bio sam uporan u želji da napišem hroniku o Rasinskom partizanskom odredu čiji sam borac bio, ali taj je tekst vremenom, radom, uz podsticaje i pomoć mojih prijatelja, sve više ličio na roman, pa je za tri meseca 1950. i postao nekakav roman“.¹³

Pre nego što krenemo u detaljniju analizu ovog dela, važno je naglasiti da je ono nastalo u novom razdoblju srpske proze, u vreme kada neki od pisaca, nekadašnjih revolucionara, napuštaju romantičan i jednoznačan odnos prema epohi NOB-a. Takvu promenu nagovestio je roman *Svadba Mihaila Lalića* (1950), predratnog komunista i partizanskog borca iz Crne Gore, u kome su sadržana i lična iskustva i autobiografski elementi autora.¹⁴ Za ovo delo karakteristično je što i za *Daleko je sunce*, da disidentski ton koji nosi dodiruje ljudske karaktere i lične drame i preispitivanja, ali da ni jednog trenutka ne odstupa od zvanične partijske dogme po ključnim pitanjima. Konkretno, i kod Lalića i kod Ćosića odnos prema revoluciji i kontrarevoluciji je „na liniji partije“ i nikada se ne dovodi u pitanje.

Važno pitanje jeste i kako je sam roman nastao. Dobrica Ćosić je u suštini bio samouk u pisanju; u momentu kada je stupio na književnu scenu nije navršio ni 30 godina, a od formalnog obrazovanja imao je srednju poljoprivrednu školu i političku (višu partijsku) školu Đuro Đaković. Iza sebe je imao značajno iskustvo rada u agitpropu, očigledno i dobru moć zapažanja i imaginacije iz ratnog doba, iz kojih će se izroditi i osnovna nit za roman *Daleko je sunce*. Međutim, presudan uticaj na njega, u smislu ohrabrenja, a izvesno i književnostilskog usmeravanja, ostvario je Oskar Davičo, takođe nekadašnji revolucionar sličnog senzibiliteta, ali stariji od Ćosića i po godinama i po partijskom stažu, od pre rata svršeni student francuskog jezika i književnosti i istaknuti pripadnik nadrealističkog književnog kruga.

Tokom rada na rukopisu, Ćosić je jedan deo vremena proveo sa Davičom u Ribarskoj Banji.¹⁵ Još u nastajanju, Ćosićev rukopis su čitali (i na njemu intervenisali) neki od najistaknutijih članova Udruženja književnika Srbije – pored Daviča i Dušan Matić, Oto Bihalji, Isidora Sekulić, Milan Bogdanović.¹⁶ U pomalo malicioznom tonu, Radovan Zogović je preneo navodne reči Isidore Sekulić da je ona bila ne samo neka vrsta recenzenta ili stručnog savetnika, već po traženju *Prosvete* i jedan od mnogih redaktora teksta: „Ja sam bila jedanaesti redaktor toga rukopisa. A ipak sam se namučila – robijaški posao“.¹⁷ Ukoliko bi taj navod bio delimično ili u celosti tačan, postavlja se pitanje da li se tu radilo samo o jednom romanu koji je prosto urednički „doteran“, ili je pak uz angažo-

¹³ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 378.

¹⁴ P. Palavestra, *n. d.*, 276.

¹⁵ R. Popović, *n. d.*, 20.

¹⁶ *Isto*, 24–25.

¹⁷ Radovan Zogović, *Postajanje i postojanje* (Novi Sad: Matica srpska, 1993), 135–136.

vanje većeg broja kulturnih radnika bila reč o partijskom projektu. Ako je moguće da je u pitanju druga opcija, zapitali bismo se i s kakvim ciljem je takav projekat realizovan? Prema Z. Avramoviću, u shvatanju književnosti Dobrice Ćosića uvek je bila naglašena njena društvena funkcija.¹⁸ Ali ukoliko je podsticaj dolazio spolja, radilo se o nečemu još značajnijem. Jovan Deretić navodi da je romanom *Daleko je sunce* započela obnova srpskog romana i uspostavljanje kontinuiteta sa predratnim, do tada pokidanim, tradicijama realizma.¹⁹

Uz mnoštvo lokalizama, narodnih izreka i alegorija, radilo se o autentičnom srpskom romanu, u kom više nije bilo podražavanja sovjetskih klasika, niti pozivanja na nekadašnje bukvere revolucije nastale iz pera Maksima Gorkog ili Nikolaja Ostrovskog. A njegov autor bio je poželjan, gotovo idealan profil srpskog revolucionara: rođen u srpskom selu u Pomoravlju – jugoslovenskoj Vandiji i uporištu kontrarevolucije, formiran u patrijarhalnoj tradiciji, simboličnog ilegalnog imena „Gedža“, dobar pripovedač i govornik pre rata blizak bogomoljačkom pokretu vladike Nikolaja Velimirovića (u srodstvu i sa potonjim patrijarhom Germanom) on nije u ratu odabrao četničku stranu, već je odlučio da se protiv nje srčano bori. Složićemo se sa ocenom Petra Ristanovića da je partija njemu i sličnima bila namenila misiju preumljenja srpskog seljaka, kojem je trebalo stvoriti novu istorijsku svest.²⁰

Analiza romana *Daleko je sunce* upućuje nas na tri osnovne teze – motiva sa kojima je on nastao, a koje ćemo razrađivati u daljem tekstu:

– Po ugledu na ranije pisanje Dragiše Vasića, nakon 1945. proteranog iz javnog sećanja, stvoriti sliku o *karakteru i mentalitetu drugog pokolenja*, gde je komunistička revolucionarna borba predstavljena kao narodnooslobodilački pokret, oslonjen na srpsku epsku vertikalnu i borbene tradicije iz Prvog svetskog rata;

– Jasno žigosati zločine Ravnogorskog pokreta i JVuO i predstaviti ih kao snage kontrarevolucije koje će u kolektivnom sećanju biti označene kao „bradata vojska s noževima“;

– U jeku Titovog sukoba sa Staljinom načiniti otklon od Sovjetskog Saveza i njegovih uticaja i borbu jugoslovenskih partizana predstaviti kao *autentičnu revoluciju*, formiranu i izvedenu sa svojim snagama i na sopstvenim izvorima.²¹

¹⁸ Z. Avramović, *n. d.*, 307.

¹⁹ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti* (Beograd: Sezam book, 2007), 1151.

²⁰ Petar Ristanović, *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim* (Beograd: Princip–Fondacija Aleksandar Nevski, 2020), 50; Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija o drugima*, knjiga 2 (Novi Sad: Solaris, 2003), 26–28.

²¹ U odnosu na napred citirani tekst o motivima za pisanje romana *Daleko je sunce* koji je napisan 1963. (objavljen i u izdanju iz 1966), u ispovesti novinaru Slavoljubu Đukiću koja je štampana posle četiri decenije (2001), Ćosić je sa naknadnim iskustvom naveo suštinski drugačije razloge: „Ja sam imao potrebu da nešto zapišem o našem ratu. Da svedočim o herojskoj borbi moje generacije na strani Rusije i Sovjetskog Saveza. Zapravo, ja i moji drugovi, srpski partizani, više smo se 1941. borili za Moskvu nego za Beograd. U duši smo više ginuli za odbranu Sovjetskog Saveza, nego za Jugoslaviju“. Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra* (Beograd: Samizdat, 2001), 29.

U pozadini svega toga, suštinsko pitanje u romanu, kako primećuje više autora, jeste *da li se treba boriti za slobodu bez obzira na cenu?*²² Nastupajući u ime srpske omladine na zasedanju ASNOS-a u Beogradu novembra 1944, Dobrica Ćosić je samouvereno izgovorio: „Omladina Srbije neće ostaviti pušku iz ruku, *neće žaliti žrtava* (podvukao N. D.) da učvrsti ono što je postignuto“.²³ Dve decenije kasnije, 1964, on se u jednom tekstu pita „sa kojim moranjima i htenjima, *u ime kojih ciljeva i zabluda je svaki treći oko Morave i između Drine i Timoka žrtvovao sebe* u izginuću Prvog svetskog rata“.²⁴ Na sredokraći između ova dva suštinski različita stava o smislu žrtvovanja za nacionalne ideale, nalazi se i roman *Daleko je sunce*, u kojem kroz tragičan lik partizanskog komandanta Gvozdena (koji upravo postavlja pitanje smislenosti žrtvovanja naroda u revoluciji) na izvestan način progovara i sam Ćosić. Izgleda da je i 1951, uprkos dilemi, Ćosić zaključio da je žrtva u revoluciji ipak smisljena, budući da je u fabuli romana dao za pravo onima koji su na toj žrtvi insistirali – oni su ostvarili svoje ciljeve, spasili partizanski odred i usmerili ga ka pobjedi. Međutim, samo postavljanje jednog i dalje politički aktuelnog pitanja, o smislu borbe ukoliko ona odnosi živote nevinih i bespomoćnih, i to od strane nekoga poput Dobrice Ćosića koji je bio pozicioniran u komunističkom establišmentu, bilo je u monolitnom sistemu 1951. „pravo otkrovenje, prelomna tačka i početak jedne nove književne epohe“.²⁵

Da se radilo, ipak, o nekoj vrsti državnog projekta, govori i činjenica da je roman ubrzo bio preveden na slovenački, a potom i na mađarski jezik. Već 1953, u režiji Radoša Novakovića, a u produkciji državnog *Avala-filma*, po romanu je snimljen i istoimeni igrani film.²⁶ Sve vesti na temu knjige, filma i celokupnog dela mladog pisca i poslanika Dobrice Ćosića pratila je i prenosila *Borba*, kao i druga glasila pod kontrolom partije, iz meseca u mesec, a nekada i iz nedelje u nedelju. Dok je završavano snimanje filma, *Borba* je izvestila i da je tih dana pušteno u prodaju i treće izdanje romana, koji je „naišao na odličan prijem kod publike“ i koji je već do tada bio štampan u zavidnom tiražu od 26.000 primeraka. „Kako saznajemo, mnoga izdavačka preduzeća u zemlji objaviće takođe ovaj roman. Tako će se on, u novim izdanjima, pojaviti u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Prištini i Novom Sadu“ , zaključili su novinari ovog lista.²⁷ I književna kritika ga je složno prikazala u pozitivnom svetlu; laskave ocene najpre je izrekao Stanislav Vinaver u listu *Republika* („hronika Dobrice Ćosića spada u izvanredne dokumente koji će biti proučavani i istorijski i psihološki i jezično“), a za njim su sledili i prikazi Stevana Majstorovića, Velibora Gligorića i drugih. Nazivajući ga „kulturnoistorijskim međašem“, pozitivan osvrt o Ćosićevom književnom prvencu napisao je u januaru 1954. i njegov prvi

²² J. Deretić, *n. d.*, 1153.

²³ R. Popović, *n. d.*, 11.

²⁴ Z. Avramović, *n. d.*, 308.

²⁵ P. Palavestra, *n. d.*, 276.

²⁶ P. Ristanović, *n. d.*, 50; M. J., „Poslednji dan snimanja Daleko je sunce“, *Borba*, 22. 4. 1953.

²⁷ „Treće izdanje Ćosićevog romana 'Daleko je sunce'“, *Borba*, 3. 4. 1953.

književni mentor Oskar Davičo. Kako je ocenio R. Popović, upravo u to vreme i na krilima tog uspeha, „pisac je rođen“.²⁸

Do danas je roman Dobrice Ćosića *Daleko je sunce* imao više od 40 izdanja i oko 20 prevoda na strane jezike, čime je postao jedna od najviše štampanih srpskih knjiga – smatra se u više od 1.500.000 primeraka.²⁹ U tome treba tražiti ne samo njegov književni domet, već i propagandni uticaj, budući da su u njemu iznete brojne političke i istorijske ideje koje su formirale svest poratnih generacija. To je i razlog više da se u svetlu novih naučnih saznanja, kao i kroz poređenje sa postojećim arhivskim izvorima, memoaristikom i literaturom koja govori o istom problemu, sprovede analiza istorijskih motiva i poruka koji su izneti u njemu.

Istorična slika progonjenih

Roman *Daleko je sunce* kao centralnu temu obrađuje partizanski odred, okružen neprijateljskim snagama u zoni planine u kojoj je delovao, u teškim zimskim uslovima. Radnja je vremenski smeštena na prelaz 1942. u 1943. godinu, a prostorno za planinu Jastrebac na jugu Srbije. Ipak, slične scene mogle su se videti i u drugim krajevima zemlje, pogotovo na kraju 1941. „Bili smo napadani gde god smo došli, progonjeni kao divlje zveri. Čak i tamo gde smo verovali da nećemo biti napadani, gde su nas meštani voleli, nismo mogli ostati ni jedan dan da bi smo se prehranili i odmorili. Bila je to bežanija u kojoj se spašavao goli život. Čekale su nas samrtne muke“, zapisao je jedan od preživelih valjevskih partizana u sećanju na prvu ratnu zimu.³⁰ Ali i svaka naredna zima bila je traumatična za partizansku gerilu. Za njene ostatke na jugu Srbije, budući da je tamo organizacija pokreta kasnila u odnosu na druge krajeve i da se iz tog razloga oni nisu našli pod represivnim udarom okupatora kao oni oko Čačka i Užica, druga ratna godina bila je posebno pogibeljna. U opisu Dobrice Ćosića stotinu preostalih boraca Rasinskog partizanskog odreda probija se kroz snežne smetove, a njihov marš počinje da liči na besciljno lutanje. „Trpeći sitne svakodnevnne poraze, ratnička duša odreda se pobolela“. Svi kontakti i veze su im pokidani, te nemaju kontakta sa višom komandom. Gladni su, malaksali, promrzli i demoralisani, u stopu gonjeni od neprijatelja – „delova alpijske divizije sa dva puka Bugara i ljotičevsko-nedićevskim jedinicama“. Jataci su im malobrojni i zaplašeni. „Snage je sve manje, a treba sve brže i brže ići. Ne zna se kuda. Svaka bukva je neprijateljski vojnik, svaki potok velika grobnica“.³¹

Ovakvi opisi u potpunosti su odgovarali iskustvu progonjenih rasinskih partizana. Ova jedinica je odlukom OK KPJ prvu ratnu zimu provela izmeštena na teren susedne Toplice, sa unutrašnjim tendencijama da se podeli na manje

²⁸ R. Popović, *n. d.*, 27, 35–36.

²⁹ *Isto*, 20; Z. Avramović, *n. d.*, 298.

³⁰ Ljubomir Nedeljković, „Stradanje kolubarskih partizana u zimu 1941/42“, *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo*, br. 32, (1998), 208.

³¹ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 5–6.

grupe i nastavi borbu u nekoliko zona. Ovakvom stavu suprotstavila se partijska organizacija odreda, da bi uskoro dočekala i direktivu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju da treba da ostanu jedinstvena celina. Pretrpeo je i nekoliko poraza, izgubio čak i komandanta Miloja Zakića i bio sveden na grupu od 34 borca. Pojačan je tek reorganizacijom i novim prilivom ljudstva u proleće 1942. godine.³²

Upravo ti događaji, samo u drugačijem hronološkom okviru, predstavljaju i prve istorijski potvrđene motive radnje romana *Daleko je sunce*. Na samom početku, on nas upoznaje sa likovima rukovodilaca i boraca odreda. Među njima se izdvajaju komandant odreda *Uča*, njegov zamenik *Gvozden*, politički komesar *Pavle* (zamenik mu je nedavno poginuo), te komandir čete *Vuk*, sekretar SKOJ-a u odredu *Vuksan*, bolničarka *Bojana*, intendant *Jevta*. Postavlja se pitanje da li je u ovoj karakterizaciji postojao određen obrazac i da li je autor imao na umu konkretne ličnosti ili događaje kada ih je gradio. Neki od njih bili su inspirisani stvarnim borcima kojima se mogu utvrditi identiteti, pa se tako na primer za pomenutog *Jevtu* sa sigurnošću može reći da se radilo o Stanojlu Miloševiću Odži, najstarijem jastrebačkom partizanu.³³ Iza *Bojane* se, bar u nekoj meri, verovatno krije učiteljica Boginja Mihajlović, najpopularnija rasinska partizanka, po kojoj je Rasinski NOP odred ponekad u narodu bio nazivan i „Boginjin odred“.³⁴ Druge likove je znatno teže identifikovati.

Upečatljivo je da su članovi štaba odreda po Ćosićevom umetničkom dojmu pripadali moravskom selu i patrijarhalnoj kulturi, nacionalnoj i „domaćinskoj“ Srbiji, vaspitani na nacionalno-oslobodilačkim tradicijama čije ideje brane 1941. godine. Upravo tu je bilo važno poentirati i takve tipove ličnosti vezati za komunistički, a ne Ravnogorski pokret. Takva epska vertikala se najbolje uočava po opisu komandanta *Uče*, koji je rano ostao bez oca – ratnika i koji se teško probijao kroz život, uz jednako bliske ideje slobode i socijalne pravde. „Moja porodica nosi prezime Živić. Surova ironija! Ja sam četvrto koleno u njoj koje učestvuje u ratu. U stvari, ja i nemam porodice. Imam samo majku koja je stigla jedino mene da rodi, a otac je već bio otišao u rat. I naravno, poginuo je u nekom selu ispod Cera. (...) Svi moji preci rađali su se za rovove. Kao da im je jedini cilj i zadatak bio da odrastu za rat, rode jedinca za idući rat i sami poginu u ratu“.³⁵ Pomen prezimena Živić asocira na Mihaila Živića, prvog komandanta Rasinskog NOP odreda, ali su sudbine dvojice komandanata, realnog iz rata i fiktivnog iz romana, bile različite: dok *Uča* gine u borbi na Jastrepцу, M. Živić biva zarobljen, na kratko se pridružuje četnicima Koste Pećanca, a potom se sklanja u Župu, gde ilegalno živi sve do ponovnog hapšenja i streljanja u akciji odmazde na kruševačkom stratištu Bagdala u junu 1943. godine.³⁶ Izvesno je da je pisac u njegovom

³² Venceslav Glišić i Gojko Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945* (Beograd: Subnor, 1994), 123; Antonije Marinković, *Rasinski NOP odred* (Kruševac: Istorijski arhiv, 2011), 106–107.

³³ Državni arhiv Srbije (DAS), Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 250–253.

³⁴ Stanko Bzenić, *Trstenik u ratnoj stihiji 1941–1945*, (Trstenik: Narodna biblioteka Jefimija, 2022) 510.

³⁵ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 86.

³⁶ S. Bzenić, *n. d.*, 510.

liku objedinio nekoliko realnih ljudskih sudbina koje su ga inspirisale. Isti je slučaj i sa komesarom *Pavlom*, predratnim studentom i „profesionalnim revolucionarom“ takođe ukorenjenim u moravskom selu. „Komesar je bio čovek koji je voleo da mu se ljudi pokoravaju. Ovu osobinu on je vešto skrivao, ili je bar želeo da je skriva. (...) Pavle je razumeo i brzo shvatao da ljudi ne vole da se pokoravaju. Zato je uporno nastojao da ga oni zavole i da se sami otvore pred njim, a tada bi on lako sprovodio svoj uticaj i svoje namere“.³⁷ Iako ga ispočetka predstavlja kao rigidnog komunistu, pisac se potrudio da komesara prikaže kao vizionara i najhrabrijeg borca, budući da u trenucima krize i kolebanja, sučeljeni sa drugima, uspevaju upravo njegove zamisli i njegovi ratni planovi. Autor će i pored njegove surovosti uspeti da ga čitaocu ljudski približi, u osnovi tako prikazujući i prevagu političkih nad vojnim vlastima unutar partizanskog pokreta.

Odnosi unutar štaba odreda prikazani su prilično verno. Prema instrukcijama PK KPJ za Srbiju s početka ustanka, štab su sačinjavale sledeće funkcije: „Komandant (po mogućnosti stručno lice), njegov zamenik (treba da bude partijac), politički komesar (hrabar i politički jači čovek), partijski sekretar (član OK ili neki partijac s kvalitetima člana OK)“.³⁸ „Uča je uživao ugled odličnog komandanta, spretnog, odlučnog i hrabrog. O vojničkim stvarima on je gotovo potpuno samostalno odlučivao, a Pavle bi se formalno slagao i prepuštao njemu prvu reč“ – tako su protekle prve dve ratne godine, kada je prvenstvo u jedinici konačno preuzeo komesar.³⁹ To se i podudaralo sa odlukama rukovodećih organa partizanskog pokreta, da ukoliko je komandant bio „glava odreda“, komesar je trebalo da bude njegova „duša“.⁴⁰

U političkoj misiji kod pokolebanih boraca, komesar pokušava da probudi borbeni moral. „– Znate li za nove vesti sa frontova? – zapita ih Pavle, i kad mu oni odrečno odgovoriše, on im na osnovu starih vesti izmisli i ispriča velike pobeđe Crvene armije i zauzimanje novih gradova od strane proleterskih jedinica. Govorio je ubedljivo, trudeći se da bude raspoložen i sam oduševljen, kako bi i njih oduševio i zapalio veru u pobeđu. Veru, koja se tiho gasila“.⁴¹ Teško je oteti se utisku da se radi o autobiografskom motivu iz života samog pisca, Dobrice Ćosića, koji je, prisećajući se dana kada je i sam bio politički komesar, jednom priznao kako je u svojim govorima neretko izmišljao pobeđe Crvene armije i udesetostručavao nemačke gubitke u tim bitkama: „Bio sam svestan da su te vesti Radio Moskve, koje nam je prenosio sekretar, sovjetska propaganda; patio sam zbog tih obmana i mučio se da verujem u svoju laž. Veru u pobeđu smatrao sam svojom dužnošću“, zapisao je Ćosić u poznim godinama.⁴²

³⁷ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 11.

³⁸ *Zbornik dokumenata o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije – Zbornik NOR*, tom IX, knjiga 1 (Beograd: Vojno-istorijski institut, 1968), 3.

³⁹ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 16.

⁴⁰ Nemanja Dević, *Za partiju i Tita. Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944* (Beograd: Službeni glasnik, 2021), 121.

⁴¹ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 17.

⁴² D. Ćosić, *Prijatelji moga veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 12.

Na kraju, interesantan je i prikaz muško-ženskih odnosa unutar odreda, koji odudara od uobičajene slike o emancipaciji u partizanskoj literaturi, ali je u saglasnosti sa izvorima o stanju na terenu 1941. godine. Ukoliko se radilo o partijski proverenim kadrovima, partizanke su mogle biti angažovane u političkim rukovodećim telima, ali ukoliko bi to bile žene bez partijskog staža, one su morale da se najpre iskažu kroz borbu. Komandant Prvog šumadijskog NOP odreda bio je protivnik primanja žena u odred, pa je u njegovoj jedinici zabeleženo prisustvo svega tri žene; isprva se takvoj politici protivio i OK KPJ Čačak. Najbezbolnije rešenje nalaženo je u njihovom premeštanju u sanitet. Zadaci koji su im bili davani u prvim mesecima borbe govorili su da se i u partizanskoj komandi zadržala tradicionalna podela na „muške i ženske poslove“. Prve partizanke su u odredima kuvale, prale veš, čistile, šile. Sanitet, kao vrlo složena i odgovorna ustanova, koji se tokom rata razvijao, bio je doživljavan kao ponižavajući, „ženski posao“. Trebalo je da prođe vremena pa da budu prihvaćene ravnopravno kao borci; saborci su ih dugo gledali sa čuđenjem i podsmehom.⁴³ U tim okvirima kreću se i prikazi Dobrice Ćosića. U Rasinskom odredu jasne su podele na muške i ženske poslove, a mladi partizan Mališa, iako zastupa progresivne političke ideje, o ženama-borcima govori sa omalovažavanjem. „– A što ti, Mališa, tako govoriš o drugaricama? – poče tobože strogo Pavle. – Zar se one ne bore kao i mi muškarci? Dede, reci mi postoji li neka kukavica među partizankama? – Ne kažem, družo Pavle, da su drugarice kukavice. Pa znaš i sam: žene su žene!“ U jeku borbe, javiće se i opis još jedne tabu teme iz istorije partizanskog pokreta, koja, za razliku od književnosti, dugo neće moći da nađe mesto u naučnoj historiografiji. Radilo se o ljubavnim odnosima unutar jedinica, koji su prikazani kroz vezu komandanta *Uče* i partizanke *Bojane*.⁴⁴ U ovom slučaju, pisca je verovatno inspirisao slučaj komesara čete Radomira Jakovljevića Jakše i partizanke Radmile Dulović Bajke, koje su Nemci kao ljubavnike zarobili novembra 1942. kod sela Naupara i ubrzo potom ih streljali. „Primer partizanskog komesara nam je pokazao da partizan ne može da vodi ljubav u borbi, pa je zato partizanima to i zabranjeno. (...) Nismo zažalili kada smo čuli da je uhvaćen“, zapisao je jedan od boraca Rasinskog odreda na tu temu.⁴⁵

Ideja pobune – između stvarnosti i fikcije

Gubici u ljudstvu i opadanje borbenog morala partizanskog odreda na Jastrepцу važan su motiv koji dovodi do novog problema koji otvara pisac romana *Daleko je sunce*. Shvatajući da se nalaze u neprijateljskom okruženju i da su im izgledi da opstanu na terenu kao organizovana jedinica minimalni, politički komesar je najpre pred rukovodstvo, a potom i pred borce, izneo plan da odred treba da se podeli na dve čete, gde bi se jedna probila ka Kopaoniku, a druga prema Šumadiji – i tamo nastavili borbu dok ne dođe do povoljnijih uslo-

⁴³ N. Dević, *n. d.*, 831.

⁴⁴ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 72, 78.

⁴⁵ DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 225–226; A. Marinković, *n. d.*, 151.

va koji bi im omogućili da se vrate na matičnu teritoriju. Međutim, tako radikal plan političkog komesara izaziva kolebanje i podvojenost među borcima; čak i komandant i komesar smatraju ga putem u nepoznato i stoga ga karakterišu kao „avanturu“.⁴⁶ Seljački sastav partizanskog odreda većinski odlučuje da ostane u svom ataru i vojuje na svojoj zemlji, dok proleter i neopterećeni brigom o porodici i domaćinstvu prihvataju svaku odluku KPJ: „Ja ću da slušam Partiju. Pravilno! Ona nikada ne greši“, zaključuje revolucionar *Vuksan*. U takvoj atmosferi, počće i njihova međusobna sumnjičenja, gde autoru romana polazi za rukom da prilično verno prikaže animozitet između seoskih boraca i profesionalnih revolucionara. „Svi su intelektualci na svoj način vrdalame, oportunisti“, zaključuje neki borci na osnovu ponašanja komesara, dok će on i njegovi jednomišljenici njih zbog vezanosti za zemlju smatrati za nedovoljno čvrste u borbi: „Čim ima privatnu svojinu, nesiguran za revoluciju. Spavaj, jedi i čekaj da Nemci odu“.⁴⁷ Naredne borbe sa nemačko-bugarskim snagama i novi gubici koji su pretrpljeni u njima samo su produbili jaz i doprineli da se raskol među saborcima proširi.⁴⁸ Sećanja boraca o tim danima i psihozi koja se proširila unutar jedinice nakon sukoba sa snagama nemačke divizije Princ Eugen u decembru 1942, uglavnom su u saglasnosti sa Ćosićevim opisima: „Gonili su nas u stopu. Često smo se sretali u sred planine. Stalno su nas pratili, išli za nama, kao da ih je neko obavestavao gde ćemo biti sutradan. (...) Jednom su prilikom otišli na najviši vrh Đulicu, prema Topličkom srezu, tamo gde je bila zajednička toplička i naša bolnica. Srećom, tamo se nalazila jedna četa topličkih partizana te ih je potukla nanevši im velike gubitke. Gonila ih je sve do Ribarske Banje. Išli su i noću za nama u poteru. Njihove skijaške jedinice brzo su se prebacivale po dubokom snegu. Nismo smeli da se s njima sukobimo, jer su bili brojniji i naoružani automatskim oružjem, a po snegu i goľoj šumi teško smo mogli da manevrišemo. Pored toga, uvek je mogla, u slučaju borbe, druga grupa da nas napadne s leđa. Zima je bila jaka, sneg dubok, velika nestašica hrane. Često smo po ceo dan bežali sa jednog kraja planine na drugi, pa poterani otuda ponovo prelazili u planinu“.⁴⁹

Vrhunac raskola u partizanskom odredu, ali i radnje čitavog romana, predstavlja sukob *Pavla* i *Uče* s jedne i zamenika komandanta *Gvozdena* s druge strane. Prema opisu koji je dat, posle borbi sa Nemcima i Bugarima, okupatorske snage su u selima podno Jastrepa izvršile odmazdu i niz zločina nad civilnim stanovništvom, što je samo dodatno otežalo inače dramatičan položaj partizana. Prema opisima hroničara Rasinskog odreda, bugarske snage pod komandom generala Asena Nikolova zaista su u junu 1942. imale više sukoba sa partizanima u ovoj zoni, a zatim nakon neuspeha akcije iskalile bes nad nedužnim stanovništvom. Oko 140 seljaka iz podjastrebačkih sela streljali su na licu

⁴⁶ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 15.

⁴⁷ *Isto*, 18–21.

⁴⁸ *Isto*, 55, 75–83.

⁴⁹ A. Marinković, *n. d.*, 156–157.

mesta, a više stotina njih odveli u zatvore i logore.⁵⁰ Ovakve represivne akcije, uz spaljivanja sela i masakre nad civilima, ponavljale su se u trouglu Goč–Jastrebac–Kopaonik u narednom periodu u više navrata. Masovno stradanje seljaka, koje su partizanske jedinice koje su operisale u tim krajevima ostavljale nezaštićene, zasigurno je imalo veliki uticaj i na dalju podršku stanovništva ustanku i borbi, na štetu komunističkog pokreta. Upravo ti događaji dovode do vrhunca i fabulu romana *Daleko je sunce*.

Usred nemačko-bugarske odmazde, zamenik komandanta odreda *Gvozden* nenadano se susreće sa masom izbeglih iz tek razorenog sela. Susret partizana i seljaka težak je za obe strane. „To mi ovako lipsavamo zbog vas drugovi. (...) – Ne zbog nas, deda Vaso, no zbog slobode! – jedva odgovori Gvozden. (...) – Dajte vi slobodu živima, a ne grobovima! Grobovi su slobodni i bez nas – doviknu neko ljutito“. Gledajući unesrećene i osakaćene ljude, partizanski vođa, inače i sam seljak, primljen u partiju neposredno pred rat, doživljava lični slom i počinje da preispituje ciljeve borbe koja dovodi do masovnog stradanja nedužnih. S druge strane, politički komesar, koji je već preuzeo glavno kormilo u odred, ne dozvoljava da se zapadne u takvo *panikerstvo*. „Pavle povede razgovor. Nije tešio seljake. Govorio je o ciljevima za koje se ovoliko strada i pati, ne dozvoljavajući seljanima da razgovor svedu na ovo što se jutros njima dogodilo. (...) Odmazdu je koristio kao najjaču optužbu protiv okupatora, i kao prirodan zaključak ovakvog stanja zahtevao da seljaci masovnije krenu u borbu protiv njih“.⁵¹

Ovako protivrečni stavovi vode ka sukobu dva rukovodioca, koji se ne tiče samo trenutnog političkog koncepta i strategije vođenja borbe, već i etičkih principa i životnih stavova o pitanju da li je smrt nedužnih neminovna prateća pojava revolucije.⁵² „Dobro, Gvozdene, reci mi šta bi bilo od naše borbe i socijalizma kad bi smo mi takvu politiku vodili? Ne sme tako da se radi. Ne smemo da mislimo na žrtve. Ako mi komunisti nismo s tim načisto, onda je gotovo s revolucijom“, zaključuje komesar. Takve utiske on prenosi i drugim komunistima u odred, oslikavajući nepoverljivost profesionalnih revolucionara prema seljaštvu: „Njegova seljačka duša se sad raspinja između kuće, dece – svojih ukorenjenih interesa, i interesa borbe i odreda. Većita drama seljaka u revoluciji“.⁵³ Užasnutost zamenika komandanta odreda *Gvozdene* nad prizorima ubijenih i unesrećenih seljaka, a posebno nad stradanjem dece u zbegu, čini da on ostane dosledan u svom stavu da treba preispitati smisao takve borbe, ali i da se kao takav ubrzo nađe na udaru svih svojih saboraca, čak i onih koje je on uveo u partiju. Na sledećem partijskom sastanku označen je kao oportunist i paniker, što su u komunističkom rečniku bile teške optužbe. Ne sledeći ni viziju komesara da borbu treba produžiti izvan Jastrepca, biva na brzinu smenjen i razoružan – a onda i neočekivano brzo jednoglasno osuđen na smrt! Revolucija

⁵⁰ V. Glišić, G. Miljanić, *n. d.*, 127.

⁵¹ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 113, 117.

⁵² P. Palavestra, *n. d.*, 277.

⁵³ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 122–123, 126.

je surova, brza i traži odlučne ljude, a proždire svoju decu koja se u njenim tokovima ne snađu, čak i kada se radi o rukovodiocima koji su nekada za nju izgarali. Kolebanje je u toj borbi jedan od najvećih grehova. *Gvozden* je ipak do poslednjeg momenta pribran i odan partiji, sve dok ga *Vuk*, predratni nadničar koji se isticao u borbi sa „petom kolonom“, konačno ne preseče rafalom.⁵⁴

To nas dovodi do zapitanosti ko je zapravo bio *Gvozden*? Šta on svojim poreklom i ponašanjem oličava i sa kakvim ga pojavama i ličnostima autor identifikuje? Dobrica Ćosić ga kao književnog lika prikazuje kao dobrog domaćina, sa malim ali uređenim seoskim posedom, uzornog voćara i tipičnog narodnog tribuna kakve je pre rata imala Narodna seljačka stranka (NSS) Dragoljuba Jovanovića. Ipak, *Gvozden* je seljak koji je angažovan i brine i za opšte dobro, pa se od 1938. i politički angažuje, uz opozicioni politički front i saradnju sa KPJ. Tako 1941. pristaje uz partizane, nipošto uz kontrarevolucionarne snage kojima progresivni seljaci u viziji pisca nikako nisu mogli pripadati. Partija prepoznaje njegov politički potencijal i imenuje ga za zamenika komandanta odreda, ali sa ambicijom da i dalje napreduje u njenoj hijerarhiji.⁵⁵ Ne može a da se u više segmenata ne uoči njegova sličnost sa likom Radoja Krstića (1894–1942), prvakom NSS iz trsteničkog kraja, nesuđenim zamenikom komandanta Rasinskog odreda, koji na pomalo misteriozan način gine u novembru 1942, uz kasnije saznanje da su ga usmrtili četnici.⁵⁶ Međutim, ovaj tragičan književni lik (iako ga partija kasnije rehabilituje)⁵⁷ izgrađen je i na osnovu više ideja koje su mu imputirane, a koje će, čini se, istovremeno sadržati i neka od političkih gledišta samog Dobrice Ćosića. Kako će Tomas Man u *Čarobnom bregu*, kako primećuje A. Mitrović, „mnogo od samog sebe“ dati liku Hansa Kastorpa,⁵⁸ tako će po našem mišljenju i Ćosić progovoriti kroz svog *Gvozdena*.

Naposletku, trebalo bi potražiti i odgovor na pitanje otkud u Ćosićevom romanu tako prisutna ideja *pobune* i obračuna unutar partizanskog odreda. Istraživanja upućuju na čitav niz takvih pojava na jugu Srbije u drugoj polovini 1942, malo poznatih u istoriji NOB-a. Pre svega, u decembru 1942. na tragičan način okončao je život Milisav Ignjatović Janko, predratni sekretar KPJ u Nišu i zamenik komesara (kao i Ćosićev *Gvozden*) Svrlijsko-nišavskog partizanskog odreda. On je, zapavši u paranoju da su u njegov odred ubačeni neprijateljski agenti, nad svim sumnjivim sproveo torturu i na kraju likvidirao 16 svojih saboraca; na kraju je OK KPJ jednako svirepo usmrtio i njega i njegove saradnike. Budući da su u unutarpartijski obračun bili umešani i neki viši partijski funkcioneri, čitav slučaj bio je zataškán u istoriografiji, ali je književniku mogao da pruži prilično inspiracije.⁵⁹

⁵⁴ *Isto*, 132–137.

⁵⁵ *Isto*, 108–109.

⁵⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Memoarska građa, MG-1629, str. 9; D. Ćosić, *Prijatelji moga veka*, 359–382.

⁵⁷ D. Ćosić, *Prijatelji moga veka*, 273–274.

⁵⁸ A. Mitrović, *n. d.*, 59.

⁵⁹ Videti više: Nemanja Dević i Maja Stanojlović, „Partizanski pokret na jugu Srbije i slučaj Milisava Ignjatovića Janka 1941–1942“, *Leskovački zbornik*, LXI, (2021), 325–343.

Unutar Rasinskog NOP odreda zabeležene su krajem 1942. čak četiri likvidacije nepokornih partizana, koje je osudio štab odreda. Prvo je u novembru 1942, pod optužbom da je nemački špijun, ubijen nekadašnji španski borac i pripadnik ovog odreda Brana Aksentijević Lane.⁶⁰ Zatim je na isti način idućeg meseca „kažnjen“ i Milan Ivić Junak, predratni član KPJ i „prvoborac“, kome je pripisano „rđavo ponašanje u narodu, nemoral i nedrugarstvo“. U sećanju savremenika zabeleženo je pak da je bio osuđen na smrt zbog jednog bogatijeg ručka kod seoskog domaćina, u vreme kada su drugi partizani gladovali.⁶¹ U decembru je odlukom štaba odreda ubijena i Boginja Mihajlović, za koju je zvanična optužba govorila da su je saborci streljali „zbog huškanja i rovarenja među drugovima i zbog večite apatije tokom borbi i neizvršenja naređenja“.⁶² Po sećanju više boraca, šturim revolucionarnim frazama prikriivena je mnogo veća tragedija. „Boginja Mihailović (1914), učiteljica u Lomnici do odlaska u partizane, je najtragičnija, ne svojom krivicom, ličnost Kruševačkog (Rasinskog) NOP odreda, ali i NOP-a kruševačkog kraja“, zapisuje Kuzman Nikolić.⁶³

Njihov saborac Dragoljub Đokić Kant iznosi više detalja o ovom slučaju: „Pošto smo imali da pređemo veliki put da bi na vreme izvršili namernu akciju, tri druga i drugarica Boginja koji su bili bolesni trebali su ostati u kolibama, kako je bilo odlučeno. Tome su se usprotivili, naročito drugarica Boginja, koja je počela da se svađa i rekla je – da je bolje da ju streljaju, nego da padne neprijatelju u ruke. Dobacila je, da je naročito ostavljaju zato, da bi je se oslobodili. Jastreb, njen komandir dobacio joj je nešto zajedljivo u šali, a ona mu je na to odgovorila: 'Ćuti seljačino, šta ti znaš!'“ To je bilo dovoljno da joj se sudi za tešku povredu discipline. Kada su je povelili na streljanje, nesrećna žena je klicala partiji.⁶⁴ Ova serija ubistava učinila je da u odredu zavladaju strah i nepoverenje; takva psihoza posebno se odrazila na partizanku Nadu Popović, koja je dodatno bila rastrojena nakon stradanja porodice i emotivnog kraha sa jednim saborcem. Pošto je psihički obolela i postala teret za odred, početkom 1943. streljana je i ona.⁶⁵ Sa svim zbivanjima bio je upoznat i Glavni štab NOP odreda Srbije.⁶⁶

Nijedna od navedenih partizanskih tragedija nije u potpunosti odgovarala ličnosti i opisu stradanja Ćosićevog junaka *Gvozdena*. Međutim, njihove životne priče mogle su itekako da posluže kao inspiracija za pisca koji pripoveda o psihičkim lomovima partizana u obruču. Zato je, izvesno, svako od njih delom doprineo i formiranju ovog književnog lika.

⁶⁰ DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 230; A. Marinković, *n. d.*, 152–153.

⁶¹ Narodna biblioteka Kruševac, arhiva Kuzmana Nikolića, kut. 6, 39–41; A. Marinković, *n. d.*, 202.

⁶² *Zbornik NOR*, tom I, knjiga 5, 50.

⁶³ Narodna biblioteka Kruševac, arhiva Kuzmana Nikolića, kut. 6, 63.

⁶⁴ DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 231.

⁶⁵ Adam Stošić, *Pod nebom Kruševca* (Kruševac: Kruševački glasnik, 1997), 432; A. Marinković, *n. d.*, 203.

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom I, knjiga 5, 49–51.

Crno-beli svet revolucije i kontrarevolucije

„Opšte stanje u Kruševcu i njegovom okrugu nije dobro. Narod živi u velikom strahu i nastoji da samo sačuva svoj život, koji mu je ugrožen s jedne strane od partizansko-komunističkih bandi, a s druge strane od raznih odmetničkih odreda, koji u ovom kraju delaju kao pripadnici Draže Mihajlovića. Istovremeno i uporedno stanovništvo varoši i okruga Kruševačkog strahuje od odmazde okupatorskih vlasti za zločine koje svakodnevno vrše partizansko-komunističke bande i druge odmetničko-razbojničke grupe. U takvoj situaciji narod je obezglavljen i ne zna šta da radi i kojim putem da pođe, jer što god učini uvek se izlaže opasnosti da bude uništen, bilo od bandita, bilo od okupatorskih vlasti“. Na ovaj način okružne vlasti iz Kruševca, u izveštaju šefu srpske državne bezbednosti, opisuju stanje u ovom kraju u januaru 1943. godine.⁶⁷ To je govorilo da početak treće ratne godine kao glavno obeležje ima građanski rat i pre svega sukobe između partizana i JVuO.

Percepcija partizanskog vođstva (izveštaj sačinjen u istom periodu) u Rasini donekle se razlikovala. Ocenjeno je da odred broji dve čete i dve samostalne desetine, da im je, iako su slabe političke svesti, moral na visini, no da narod tog kraja „zaveden malograđanskom osobinom 'još nije vreme' ne stupa masovno u odred (...) ali se ipak primećuje postepeno prilaženje siromašnih seljačkih krajeva“. Bili su posvećeni uglavnom borbi sa „unutrašnjim neprijateljem“ i pritom u proteklom periodu likvidirali 22 civila koje su teretili za saradnju sa okupatorom i četnicima.⁶⁸ I drugi izvori i sećanja partizana bez uzdržavanja govore o likvidacijama protivnika po selima, koje su iz godine u godinu postajale sve učestalije.⁶⁹ O jednom streljanju 15 zarobljenih pripadnika SDS u oblasti Kruševca 1943. rukovodstvo odreda poslalo je izveštaj Glavnom štabu, koji je potpisao i Dobrica Ćosić.⁷⁰ „Svaka likvidacija tih nenarodnih elemenata odjekivala je u ljudskim srcima kao izraz jedne pravde koja ima svoj sud i koja s tim svojim sudom nagoveštava život bez okova“, zaključio je na tu temu hroničar Rasinskog odreda.⁷¹

U Ćosićevom romanu, ipak, ovakvi opisi izostaju. Partizani se sa neprijateljem bore pre svega na bojnom polju. Kada pak vrše likvidacije protivnika, odvajaju zarobljene vojnike od „komandanata i bradonja“ i streljaju samo „osvedočene izdajnike“. ⁷² Ljotićevski poručnik kog partizani streljaju u Kruševcu prosto nije mogao da računa na drugačiju končinu – „pedeset streljanih đaka i još više uhapšenih u gradu padalo je na njegovu dušu“. „Plači,

⁶⁷ Narodna biblioteka Kruševac, arhiva Kuzmana Nikolića, kut. 5, 180–181.

⁶⁸ *Zbornik NOR*, tom 1, knjiga 5, 49–51.

⁶⁹ DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 270; Bogdan Stevanović, *Na Jastrepku, zabeleške 1941–1944*. (Beograd: piščevo izdanje, 1969), 141.

⁷⁰ *Zbornik NOR*, tom I, knjiga 20, 379–383.

⁷¹ A. Marinković, *n. d.*, 225.

⁷² D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 335.

plači, umri od bola, da Srпкиnja više nikad ne rodi izdajnika“, reći će njegovoj majci.⁷³

Druga strana vrši neselektivne likvidacije nevinih, i to najčešće nožem. Već u uvodnom delu romana, Dobrica Ćosić opisuje zavičaj komesara: „Preko Morave, na levoj obali, nalazi se njegovo selo. Tamo vladaju četnici, kolju ljude i bacaju u Moravu“.⁷⁴ Tu se vidi da on ostaje dosledan opisima iz *Mladog borca*, gde neprestano koristi motiv *klanja* i *bacanja u Moravu*, gotovo ritualnog ubistva koje jeste bilo jedno od obeležja surovog građanskog rata u Srbiji. Ćosić ipak ove zločine ne posmatra u takvom kontekstu, već je jasno angažovan u borbi protiv *četnika*, čije (zaraćene) frakcije ne razlikuje, već ih dehumanizuje u potpunosti. „Četnici su se naročito za poslednji mesec dana razbesneli i izludelo klali ne samo partizanske pristalice: klali su komšije s kojima su bili u svađi ili parnici, žene koje im se nisu podavale, putnike iz grada koji su dolazili u sela rođacima po namirnice; ubijali su za sat, nalivpero, cokule, zimski kaput, torbu; klali su sve što bi im došlo pod nož; u kockanju i pijančenju klali su se i između sebe“. Ili: „Kolju, brate, svake noći ponekog. Naročito školovane. Njih najviše mrže“.⁷⁵ Pored toga, JVuO je prikazana i kao deo jedinstvenog antikomunističkog fronta pod okriljem okupatora: „Guste, crne kolone seljaka, od kojih je većina bila bez pušaka, ulivale su se u izmišljene bataljone i brigade, dočekivane od bradatih četnika sa dugom kosom, strogih, ogorčenih i naoružanih engleskim mašingeverima, kamama i parabelumima. (...) Istovremeno, sa 'četama' stizali su na zborna mesta i kamioni puni nedićevaca, nemačkih pušaka i sanduka municije“.⁷⁶ Izdaja i ratni zločini konkurentске organizacije jedan su od osnovnih motiva romana, a njihovo žigosanje bilo je u službi propagandnog rata koji su komunisti nastavili i posle 1945. godine.⁷⁷ Zato jedan od junaka romana progovara u ime cele partizanske generacije: „Rat ne bih mirno preživeo. Da nisam postao komunist bio bih četnik. Ovako sam se bar uvrstio u ljude“.⁷⁸

Partizanske jedinice bile su, prema ovim opisima, i po vojničkoj spremnosti i po moralnim kvalitetima suštinski drugačije. „Gladovali su i smrzavali se, ali niko ni rečju ni ćutanjem nije pokazao nezadovoljstvo. (...) Hranili su se od seljaka koji su izbegli iz sela i skrivali se po planini, uzimali od njih po parče proje i sa apotekarskom tačnošću delili ga na grudvice i kockice, često ne veće od nokta.“⁷⁹ (...) Gladnici i sebičnjaci kao da su se promenili: nisu se žalili na

⁷³ *Isto*, 317.

⁷⁴ *Isto*, 13.

⁷⁵ *Isto*, 170–171, 207.

⁷⁶ *Isto*, 238.

⁷⁷ Miloš Timotijević, „*Hrabri*“ partizani i „zli“ četnici, *studije o Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. (Beograd: Catena Mundi, 2019), 133.

⁷⁸ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 34.

⁷⁹ Ekonom odreda Dragoljub Đokić Kant, autor jednog od autentičnih svedočanstava epohe, iznosi slična sećanja o vremenu gladovanja rasinskih partizana. Predasi su im ostali duboko urezani u sećanje: „U selu Sušici pozvali su nas seljaci u jednu kuću na doručak. Primili smo poziv i svratili da doručujemo uz dobro obezbeđenje. Doručak je bio dobar, jer smo naišli

glad, niti su prebacivali četnom ekonomu da su sledovanja nejednako podeljena; mitraljesci nisu zahtevali da im drugi nose mitraljez uzbrdo; njihovi pomoćnici su ćutljivo i strpljivo vukli municiju bez gundanja⁸⁰. „Žene ne napadaju, pastrme ne krađu, ništa ne piju. Kod mene je samo jedan popio pola čaše. Takav je kod njih zakon, kaže. I ne psuju, boga ti, kao da nisu Srbi“⁸¹. Iako ima i dokumenata koji odudaraju od ovako crno-belih predstava, oni se nisu uklapali u viziju Ćosićevog romana. To se vidi i po opisu Božića 1943, gde njegovi književni junaci slave zajedno sa seljacima, neutrališući na taj način tenzije između tradicionalnog seljaštva i komunističkih revolucionara.⁸² Učesnik tih događaja daje sasvim drugačiju ocenu: „Po podne kulturno-prosvetna sekcija ima sastanak na kome učestvujem i ja kao novi član. Dogovaramo se o budućem radu i predstojećoj božićnoj zabavi koju priređujemo, jer je Božić veliki praznik za sve seljake, a za nas nužno zlo“. Božić im je dobro došao za primirje i gozbu. „Uveliko se pripremamo za Božić. Naravno ne iz verskih pobuda kao većina naših građana i seljaka, već zato što je to narodni praznik i što time postajemo bliski narodu, koji nam je glavni oslonac za dalji opstanak u borbi za naše ideje. Još od jutra počinje da stiže hrana iz čitave okoline. (...) Za ručak smo imali kupus sa suvim mesom i slaninom, zatim krompir pire sa prženim suvim mesom i gibanicu kao šaka debelu“⁸³.

Januar 1943. protekao je, i u romanu i u stvarnosti, u znaku borbi Rasinskog NOP odreda sa jedinicama JVuO. Oštricu sukoba sa partizanske strane, po nalogu KPJ, vodila je treća četa (37 boraca) pod komandom Miodraga Čajetinca Čajke. Najpre su u više sela Trsteničkog sreza likvidirali komandante sela i istaknutije članove civilnih struktura JVuO, da bi potom prešli u Levač i tamo 14. januara ubili kapetana Cvetkovića, koji je bio zadužen za organizovanje brigade JVuO u ovom kraju.⁸⁴ U borbi u selu Razbojna 18. januara nastradalo je još devet ravnogoraca i dva partizana. Već posle dva dana usledila je osveta JVuO, kada je četa Miodraga Čajetinca (koja je prešla Zapadnu Moravu sa zadatkom da operiše u Žičkom srezu) upala u njihovu zasedu u selu Stubal; na licu mesta poginulo je preko 20 prekaljenih partizanskih boraca.⁸⁵ Roman *Daleko je sunce* ove događaje prikazuje kao partizansku epopeju, u kojoj oni ređaju pobe-

na kuću u kojoj je bila Slava. Pored rakije bilo je i vina. Rakiju smo popili svaki po jednu čašicu reda radi, a vina smo popili dosta, jer je bilo slatko“. DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 124.

⁸⁰ Jedan od delegata PK KPJ pri Rasinskom odredu 1943. prenosio je i drugačije utiske o jedinici: „Slabosti su sledeće: šatrovački izrazi koje svi redom upotrebljavaju, nedisciplina, oni diskutuju kad im se izda naređenje, komandire svoje zovu 'oficiri', (...) protiv dr-ca su jer su one 'neborci', govore 'da damo dr-cu za puškomitraljez', ismejivali su pol. radnike u pozadini i zvali ih 'mučkaroši', kako oni jedu bonice i dr., kako je ova N. O. borba 'revolucija'. (...) Bilo je međusobno svađa čak i jedna tuča“. DAS, Đ-2, PKS-440.

⁸¹ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 244, 269.

⁸² *Isto*, 226–227.

⁸³ DAS, Ž-34, Dnevnik Dragoljuba Đokića Kanta, 146–147.

⁸⁴ DAS, BIA, III-6, *Četnici Draže Mihailovića i Koste Pećanca 1942–1945*; A. Marinković, *n. d.*, 177–178.

⁸⁵ AJ, MG-1637, str. 14; A. Stošić, *n. d.*, 399; A. Marinković, *n. d.*, 179, N. Dević, *n. d.*, 428.

de i šire politički uticaj u čitavom Pomoravlju. Likvidacija kapetana Cvetkovića prikazana je kao bitka na dan Božića, u kojoj je poginulo mnogo neprijateljskih vojnika, da bi do kraja meseca „uništili tri četnička štaba, ubili nekoliko komandanata, upalili tri opštine“.⁸⁶ Opis zarobljavanja britanskog oficira pri četničkom štabu je neistoričan, ali ilustrativan za shvatanje ideološkog odnosa partizana prema zapadnim saveznicima, onako kako ga je u ratnim i prvim posleratnim godinama video nekadašnji partizanski komesar: „Na kraju Englez zamuca na ruskom: – Ja sojunzi oficir... Sojunzi! Moskva-London! Kakav sojunzi, ti si špijun! – zagalamiše partizani. (...) – Jugoslovenska vlada je naš saveznik i moja zemlja ima obavezu prema njoj. Vaš unutrašnji obračun nas se ne tiče. Mi pomažemo sve one koji se bore protiv nacizma. – Ne, vi pomažete one koji služe nacizmu!“⁸⁷

Pogibija Miodraga Čajetinca Čajke i njegovih partizana (kao ni Miloja Zakića sa saborcima 1942) nije prikazana u romanu; u to vreme jedino je dat opis pogibije komandanta *Uče*, ali u borbi sa Nemcima na Jastrepcu, kada je pošao da se vrati po ranjenike.⁸⁸ Ćosićevi junaci u suštini ostaju nepobedeni, a i kada ginu, u literarnoj verziji to biva moguće samo herojski i u sukobu sa okupatorom, ne i sa inferiornim „domaćim izdajnicima“. Zato ne treba da čudi da pisac kao novog komandanta odreda posle *Učine* smrti vidi *Vuka*, proletera koji je u revoluciji izgubio majku i ženu, ali nije odustao od borbe i najodlučniji je u borbi protiv četnika i „pete kolone“. Takve osobine morale su biti nagrađene.⁸⁹

Suprotno ovome, komandant brigade JVuO *poručnik Vasić*, školski drug partizanskog komesara *Pavla*, jedina je koloritna ličnost iz redova „kontrarevolucije“ prikazana u romanu. „Od svih naših protivnika, sećaš se, on je bio najkarakterniji. Mnogo puta mi je pronašao letke u knjigama, zaticao nas na sastancima, a nikad nas nije potkazao“.⁹⁰ Autor ipak ne propušta da ga od 1941. označi i kao „strašnog krvoloka“. Prvi ratni susret nekadašnjih drugova iz klupe, obojice komandanata u dve zaraćene strane u građanskom ratu, dešava se tek 1943, kada je *poručnik Vasić* ranjen i zarobljen od partizanskih jedinica. Saslušava ga lično komesar, a njihov dijalog čitaocu treba da naglasi razliku između dva pokreta. *Vasić*, kao jedini karakteran protivnik, završava razgovor dramatičnim rečima: „A koliko si, poručniče Vasiću, ti zaklao i streljao Srba za tvog kralja? – Sećaš se, ja sam oduvek mrzeo matematiku. Jedva sam trojku dobijao. Vama komunistima je lakše da izvedete tu računicu. Ubijao sam sve što sam smatrao za neprijatelje Srbije. – Zato si i dobio čin! – I čin i Karađorđevu zvezdu! Šta možeš, komesaru, kad sam ja pravi kontrarevolucionar. Zakleti neprijatelj revolucije...“. Nedugo zatim, partizani ga streljaju, što predstavlja i logičan

⁸⁶ D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 235.

⁸⁷ *Isto*, 327, 331.

⁸⁸ *Isto*, 305–306.

⁸⁹ *Isto*, 366.

⁹⁰ *Isto*, 202–203.

završetak ove epizode, u kojoj ratni zločini i izdaja staju na put nekadašnjem drugarstvu, prekidaju ga i pretvaraju u neprijateljstvo.⁹¹

Književni lik *poručnika Vasića* jasna je aluzija na sudbinu Miodraga Mileta Vasića (1917–1946), vazduhoplovnog poručnika i komandanta 1. žičke brigade JVuO. Međutim, on nije poginuo u ratu – prema istraživanju Dragana Draškovića zasnovanom na građi BIA, opkoljen nakon potere organa KNOJ-a, izvršio je samoubistvo na očevom grobu u Kraljevu 20. februara 1946. godine.⁹² Dok su komunistički revolucionari u romanu *Daleko je sunce* „pali nepobede- ni“, poraženima u građanskom ratu to nije bilo dozvoljeno čak ni u književnosti. Svako sećanje na njih moralo je da bude iskrivljeno i vulgarizovano.

REFERENCE

- Avramović, Zoran. *Dobrica Ćosić i politika*. Novi Sad: Pravoslavna reč, 2021.
- Bzenić, Stanko. *Trstenik u ratnoj stihiji 1941–1945*. Trstenik: Narodna biblioteka Jefimija, 2022.
- Ćosić, Dobrica. *Daleko je sunce*. Beograd: Prosveta–Svetlost, 1966.
- Ćosić, Dobrica. *Prijatelji moga veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Dević Nemanja, i Maja Stanojlović. „Partizanski pokret na jugu Srbije i slučaj Milisava Ignjatovića Janka 1941–1942“. *Leskovački zbornik*, LXI, (2021), 325–343.
- Dević, Nemanja. *Za partiju i Tita. Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Službeni glasnik, 2021.
- Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Sezam book, 2007.
- Drašković, Dragan. *Vreme zla u kraljevačkom kraju 1941. i posle oslobođenja 1944. godine*. Vrnjci: Interklima-grafika, 2020.
- Đukić, Slavoljub. *Lovljenje vetra*. Beograd: Samizdat, 2001.
- Glišić Venceslav, i Gojko Miljanić. *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945*. Beograd: Republički odbor SUBNOR-a, 1994.
- Marinković, Antonije. *Rasinski NOP odred*. Kruševac: Istorijski arhiv, 2011.
- Mihajlović, Borislav Mihiz. *Autobiografija o drugima*. Novi Sad: Solaris, 2003.
- Miloradović, Goran. „Istorijsko u romanu *Radecki marš* Jozefa Rota“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, sv. 2–3, (1997), 241–266.
- Mitrović, Andrej. *Istorijsko u Čarobnom bregu: pokušaj interdisciplinarnog ogleda*. Beograd: Kolarčev narodni univerzitet, 1977.
- *Narodni heroji Jugoslavije*. Beograd: Narodna knjiga–Partizanska knjiga, 1975.
- Nedeljković, Ljubomir. „Stradanje kolubarskih partizana u zimu 1941/42“. *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo*, br. 32, (1998), 203–213.

⁹¹ *Isto*, 340.

⁹² Dragan Drašković, *Vreme zla u kraljevačkom kraju 1941. i posle oslobođenja 1944. godine* (Vrnjci: Interklima-grafika, 2020), 84–89.

- Nikolić, Kosta. *Srpska književnost i politika 1945–1991. Glavni tokovi*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.
- Palavestra, Predrag. *Posleratna srpska književnost 1945–1970. i njena istorija*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Popović, Radovan. *Vreme pisca*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Ristanović, Petar. *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim*. Beograd: Princip-Fondacija Aleksandar Nevski, 2020.
- Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1993.
- Stevanović, Bogdan. *Na Jastrepцу, zabeleške 1941–1944*. Beograd: piščevo izdanje, 1969.
- Stošić, Adam. *Pod nebom Kruševca*. Kruševac: Kruševački glasnik, 1997.
- Timotijević, Miloš. *„Hrabri“ partizani i „zli“ četnici, studije o Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Catena Mundi, 2019.
- Zogović, Radovan. *Postajanje i postojanje*. Novi Sad: Matica srpska, 1993.

NEMANJA DEVIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
nemanjadevic4@gmail.com

HISTORICAL IN DOBRICA ĆOSIĆ'S NOVEL "THE SUN IS FAR AWAY"

Summary

The plot of Dobrica Ćosić's novel *The Sun is Far Away* is deeply rooted in the events of 1942-1943, with reference to other war and post-war years. The second layer consists of the writer's subsequent political ideas and thoughts, which were then attributed to his literary heroes. Ćosić's early work, with an emphasis on the novel *The Sun is Far Away*, cannot be viewed as dissident; according to his motives and conclusions, he is politically engaged and completely "on the Party line". However, the then open dilemma (whether to fight for freedom at all costs) will follow the author in the following period, and his conclusions presented in 1951 will change in the future. The number of identified historical contents in the novel exceeds the initial expectations and it could be said that for all the basic ideas presented in the book, the author had as inspiration specific historical events and personalities. He shaped them through artistic freedoms, but also in accordance with the ideology of the movement to which he belonged. In our opinion, the motives for the creation of the novel in the early post-war years were also political: to present the Partisan Movement to the Serbian people as part of its historical epic vertical; to make a departure from the USSR and present the Partisan struggle as an independently executed, authentic revolution; to point out the betrayal and crimes of the counter-revolution and the Ravna gora Movement (presented in a politically constructed symmetry as "Serbian Ustashas"), and thus to contribute to the war propaganda that was waged against them even then. In that sense, the novel *The Sun is Far Away* should not be viewed only as a literary fiction, but as a part of engaged literature which had far-reaching consequences in the formation of the historical consciousness of post-war generations.

KEYWORDS: Dobrica Ćosić, Literature, Revolution, Partisan Movement, Civil War